

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАГИБЕЛІ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ

Краснікова Ольга Вікторівна, аспірант кафедри історії України ДЗ "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".

Анотація

У статті розглядаються ті явища у соціально-економічному розвитку Хозарського каганату протягом IX – X століть, що являли собою передумови загибелі цього державного утворення. Автор дійшов до висновку, що такими були: 1. Існування у межах Хозарського каганату різних типів господарського устрою та різних рівнів соціально-економічного розвитку; 2. Відсутність у господарстві того рівня розвитку, на якому міг утворитися потенціал експортної товарної продукції; 3. Обмеженість споживчого ринку, внаслідок чого імпортна продукція не мала збуту в межах володінь Хозарського каганату; 4. Транзитний характер зовнішньої торгівлі, внаслідок чого економічний розвиток Хозарського каганату був залежний від митних зборів та від надходження вилученого надлишкового продукту, виробленого підвладним хозарам населенням.

Ключові слова: *Хозарський каганат, землеробство, ремесло, скотарство, виробничий характер торгівлі, транзитна торгівля, товарна продукція.*

Зважаючи на те, що політичні взаємини між двома великими державами Східної Європи доби раннього середньовіччя, а саме Київською Руссю і Хозарським каганатом, значною мірою визначали історичну долю названої частини європейського континенту в цілому протягом означеної історичної доби, актуальним є виявлення тих історичних чинників, які обумовили загибель Хозарського каганату і перетворення внаслідок цієї події Київської Русі на наймогутніше державне утворення Східної Європи. Тому метою даної наукової статті є аналіз ступеня впливу економічних та внутрішніх і зовнішніх політичних чинників на процес поступового занепаду державного утворення хозарів протягом IX – X століть. Доцільно зазначити, що у історичній літературі на наш час існує значна кількість докладних розвідок, присвячених студіюванню соціально-економічного і політичного розвитку Хозарського каганату [1; 7; 9]. Однак, мета нашого дослідження у цих розвідках не була предметом окремого аналізу.

Формування Хозарського каганату як наймогутнішого державного утворення Східної Європи в результаті хозарських завоювань, що відбувалися з середини VII до середини VIII століть. Протягом означеного часу хозари, державне утворення яких у середині VII століття охоплювало територію Нижнього Поволжя, степів Західного Прикаспію та Східного Прикавказзя, запровадили свій контроль над степовою смугою Азово-Каспійського межимор'я, степами Дніпро-Донського межиріччя, лісостеповою зоною Середнього Подоння [8, с. 184 – 185], та Кримським півостровом, за винятком його південно-західної

частини [13, с. 29; 9, с. 21; 8, с. 184 – 185]. Цей територіальний простір залюднювали різно-етнічні спільності, спосіб життя, характер виробництва та господарських відносин яких були відмінними один від одного.

Зокрема, населення “корінної” Хозарії, до складу якої входили степи Нижнього Поволжя і Заволжя та степова смуга, що пролягала уздовж західного узбережжя Каспійського моря і сягала на півдні земель, що прилягали до Гірського Дагестану, являло собою напівкочових скотарів [11, р. 139 – 140], у середовищі яких відбувався процес переходу до землеробства [16, р. 221 – 222]. Співіснування напівкочового і землеробського типів господарства спричинило перетворення деяких стаціонарних поселень на населені пункти з ознаками міст. Такими були Атил [8, с. 46], Семендер [14, с. 18;], та Беленджер. [9, с. 25 – 26].

Але “корінна” Хозарія складала лише частину державного утворення хозарів. Решта території Хозарського каганату являла собою сукупність завойованих хозарами іноетнічних країн, що перебували на різних рівнях свого соціально-економічного розвитку. Зверхність Хозарського каганату над цими країнами обмежувалася лише сплатою хозарам данини [10, с. 55]. Однією з таких країн була Кавказька Аланія, яка під час арабо-хозарських війн була союзником Хозарського каганату. Дана історична подія спричинила значні пересування аланського населення, які були спричинені спустошенням цієї країни збройними силами Арабського халіфату у 735 році [1, с. 190, 202 – 232; 14, с. 16, 18]. Значна частина населення Кавказької Аланії відійшла із Центрального Прикавказзя до лісостепової зони Середнього Подоння і залюднити території, що простягалася в північному і західному напрямках до верхоріч Дону, Осколу і Сіверського Дінця [8, с. 184; 9, с. 41]. Протягом наступного століття на цій території відбувся поступовий перехід аланів від кочового скотарства до землеробського типу господарства. Результатом цього історичного процесу було формування землеробських старожитностей, означених у археологічній науці як середньодонський лісостеповий варіант Салтово-Маяцької матеріальної культури [8, с. 184 – 185]. Щодо аланів, які залишилися на землях Центрального Прикавказзя, то у їх середовищі також відбувся процес формування схожих із середньодонськими старожитностей, відомих як північно-кавказький варіант Салтово-Маяцької землеробської матеріальної культури [8, с. 7; 9, с. 43, 76; 2, с. 5].

Подібний історичний процес відбувався також на землях Західного Прикавказзя, Приазов'я, Нижнього Подоння та Середнього Подінців'я, залюднених болгарськими етнічними спільностями, які підпали під зверхність Хозарського каганату в середині VII століття. Із усіх варіантів Салтово-Маяцької землеробської матеріальної культури на наш час найбільш ґрунтовно досліджено середньодонецький степовий варіант болгарських землеробських старожитностей [5, с. 110; 6, с. 303]. Уже в середині IX століття господарство болгар Середнього Подінців'я поєднувало в собі як землеробство, так і домашнє скотарство та ремісничє виробництво [6, с. 305 – 308]. Втім, зважаючи на те, що процес переходу до землеробства у аланських і болгарських підданців Хозарського каганату завершився у середині IX століття, це землеробство іще не мало ознак товарного виробництва. Тому вірогідно, що надлишковий продукт, вироблений цими землеробами, вилучався хозарами у якості данини.

Що стосується Криму, то після його завоювання хозарами у середині VIII століття цей півострів тривалий час пробував в умовах загального занепаду господарського виробництва [2, с. 150 – 152]. Лише через століття після хозарської навали в середовищі угро-тюрків, що залюднили володіння Хозарського каганату на Кримському півострові, завершився процес переходу від кочового скотарства до осілого землеробства [2, с. 103]. Дана подія сприяла розвитку ремесла і торгівлі в селищах та в містах Криму. У другій половині IX століття там спостерігається наявність потенціалу експортної товарної продукції. Але зовнішня торгівля цього регіону була спрямована не на Хозарський каганат, а на Візантійську імперію [2, с. 103 – 104; 4, II, с. 55 – 56].

У степах Дніпро-Дністровського межиріччя, мешкали підлеглі хозарам угорські племена мадярів, господарство яких базувалося на кочовому скотарстві, а торгівельні операції, які здійснювали мадяри, мала суто обмінний характер [13, s. 26 – 27; 1, с. 470; 11, р. 142 – 143]. Щодо угорського населення Середнього Поволжя, яке також входило до складу володінь Хозарського каганату, то воно пробувало в умовах розвитку процесу розпаду родо-племінного суспільного устрою. Його господарська діяльність обмежувалася скотарством та лісовими промислами. Тому головними формами залежності цих угрів від Хозарського каганату були постачання до війська названої держави допоміжних збройних загонів і сплата данини [15, с. 196 – 199].

На відміну від розглянутих володінь Хозарського каганату, у подніпровських слов'ян, які з середини VIII століття були платниками данини хозарам [15, с. 189 – 210], відбувався активний розвиток землеробства [3, с. 31 – 33, 246] та ремесел, а саме металургійного, ливарного та ювелірного та гончарного ремісничих виробництв, металообробки, будівельної справи, прядіння і ткацтва тощо [10, с. 179 – 186]. Створення інтенсивної землеробсько-ремісничої системи господарського виробництва зумовило виникнення товарної продукції і визначило тип давньоруської зовнішньої торгівлі як виробничий, тобто такий, експортними товарами якого була продукція власного виробництва. Дана обставина зумовила перетворення Київської Русі на торгівельну країну, яка посідала помітне становище у системі міжнародної торгівлі IX – X століть [10, с. 187]. Зокрема, найбільш активним дійовим компонентом функціонування Волго-Каспійського торгівельного маршруту, який через територію Хозарського каганату сполучав Київську Русь та інші країни Європи з володіннями Арабського халіфату, була діяльність руських купців [12, р. 154 – 155; 15, I, р. 13, II, р. 388].

Щодо зовнішньої торгівлі Хозарського каганату, то її характер визначався тією обставиною, що назване державне утворення запровадило свій контроль над торгівельними комунікаціями, які забезпечували економічні зв'язки між північною й південною частинами Європи, а також сполучали європейські країни з володіннями Арабського халіфату. Найбільш важливими з них були Волзький торгівельний шлях [16, р. 10], та сухопутний торгівельний шлях, яким візантійські купці транспортували товари від портових міст, розташованих на берегах Керченської протоки, уздовж північних передгір'їв Великого Кавказького пасма до хозарського міста Семендер, і надалі на північ, до дельти

Волги, де знаходилася столиця Хозарського каганату, місто Атил [13, s. 135]. Через Семендер пролягав також торгівельний шлях із Східного Закавказзя та міста Дербент [16, p. 184 – 185, 219], Дана обставина сприяла перетворенню хозарських міст на торгівельні центри [16, p. 220 – 222; 4, I, с. 159 – 162]. Втім, названі міста являли собою транзитні пункти. Зокрема, місцями збуту експортних товарів Київської Русі були місто Багдад [12, p. 154] і область Хорезм, [13, s. 13 – 14].

Отже, виявляється, що функціонування торгівельних шляхів, які пролягали через територію Хозарського каганату, забезпечувалося діяльністю на цих комунікаціях іноземних купців. Разом з цим, спостерігається майже цілковита відсутність у міжнародній торгівлі IX – X століть експортних товарів власного виробництва “корінної” Хозарії. В умовах відсутності у цій країні потенціалу експортної товарної продукції ремесла і землеробства зовнішня економічна політика Хозарського каганату обмежувалася лише сприянням щодо здійснення транзиту іноземних товарів через свою територію, та отримання прибутку від транзитної торгівлі через стягнення мита з іноземних купців [15, II, p. 390].

Таким чином, протягом IX – X століть Хозарський каганат являв собою гетерогенне за етнічним складом населення державне утворення, до складу якого входили етнічні спільності, що пробували в умовах різних типів господарського устрою і на різних рівнях соціально-економічного розвитку. Більшість населення цієї держави пробувало на початковому етапі переходу від кочового скотарського до осілого землеробського господарства, і тому землеробське господарство не досягло того рівня розвитку, на якому міг утворитися потенціал експортної товарної продукції. Дана обставина спричинила обмеженість споживчого ринку Хозарського каганату, внаслідок чого імпортна продукція не мала збуту в межах володінь цієї держави. Тому її економічний розвиток був залежний від митних зборів та від надходження вилученого надлишкового продукту, виробленого підвладним хозарам населенням. Розглянуті соціально-економічні чинники зумовили системну кризу Хозарського каганату, яка була передумовою його загибелі наприкінці 50-х років X століття.

Література

1. Артамонов М. И. История Хазар / М. И. Артамонов; отв. ред. Л. Н. Гумилев. – Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1962. – 523 с.
2. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И. А. Баранов. – Киев: Наукова думка, 1990. – 166 с.
3. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі: До середини XIII століття / В. Й. Довженок. – Київ : АН УРСР, 1961. – 267 с.
4. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – Москва, Восточная литература, 1962 – 1967. – Т. I: Горган и Поволжье в IX-X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 1962. – Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне / [отв. ред. Л. А. Семенова, А. И. Фалина]. – 1967. – 278 с.; 210 с.
5. Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья / К. И. Красильников // Советская археология. – Москва: Наука, 1981. – № 4. – С. 110 – 125.
6. Красильников К. И. Новые данные об этническом составе населения Степного Подонцовья / К. И. Красильников // Степи Европы в эпоху средневековья: труды по археологии = The European steppes in the Middle ages: Transactions in archeology / [гл. ред. А. В.

Випуск 36

Евглевский]. – Донецк: ДНУ, 2001. – Т. II: Хазарское время = Volume 2: Khazarian times. – С. 303 – 322.

7. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев; ред. М. А. Васильев; рец. С. Г. Агаджанов, Я. Н. Щапов. – Москва: Наука, 1990. – 263 с.

8. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева; ред. Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1967. – № 142. – 196 с.

9. Плетнева С. А. Хазары. Изд. 2-е / С. А. Плетнева; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1986. – 89, [3] с.

10. Толочко П. Київська Русь / Петро Толочко; ред. М. Т. Максименко. – Київ: Абрис, 1996. – 358 с.

11. Kitab al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VII. – 1892. – VIII, 373 p.

12. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadhbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VI. – 1889. – XXIII, 216, 308 p.

13. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcją Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – T. I. 383, XIV s.

14. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840-940) / von J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s.

15. Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est "Liber imaginis terrae" [Edidit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1938 – 1939. – Fascicle I – II. – VIII, 528 p.

16. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870. – Pars I. – VIII, 328 p.

Красникова О. В. Социально-экономические предпосылки гибели Хазарского каганата

В статье рассматриваются особенности социально-экономического развития Хазарского каганата, которые на протяжении IX-X веков представляли собою условия гибели этого государственного образования. Автор делает выводы, что такими условиями были следующие: 1. Наличие в Хазарском каганате разных типов государственного строя и разных уровней социально-экономического развития; 2. Отсутствие в хозяйственной деятельности того уровня развития, на котором могла бы появиться возможность создания экспортной товарной продукции; 3. Ограниченность потребительского рынка, вследствие чего экспортная продукция не имела сбыта во владениях Хазарского каганата; 4. Транзитный характер внешней торговли, вследствие чего экономическое развитие Хазарского каганата было зависимо от таможенных сборов и от поступления избыточного продукта, произведенного зависимым от хазар населением.

Ключевые слова: Хазарский каганат, земледелие, ремесло, скотоводство, производительный характер, транзитная торговля, товарная продукция.

Krasnikova O. V. Socio-economic preconditions of the death of Khazar Kaganate

The peculiarities of socio-economic development of Khazar Kaganate, which during IX-X centuries represented the conditions of the destruction of this state, are considered in the article. The author makes a conclusion that such conditions were the following: 1. The presence of different types of economic system and different levels of socio-economic development in Khazar Kaganate; 2. The absence of the level of development in the economic activity, on which there could be a possibility of creation of export goods; 3. The limitations of the consumer market, due to which the export of products had no sales in the courts of Khazar Kaganate; 4. The transit character of the foreign trade, due to which the economic development of Khazar Kaganate was development on customs duties and on receipt of excess product, produced by population, which depended from the Khazars.

Keywords: Khazar Khaganat, agriculture, crafts, livestock, productive nature of trade, transit trade, commodity products.

Рецензент: **Кравітін О. В.**, доктор історичних наук, професор

Стаття подана
10.04.2012